

studije

Josip Weissgerber

RAZVOJNA UVJETOVANOST RELIGIOZNOSTI

U v o d

Prikazat ćemo suvremene podatke genetičke psihologije koji zahtijevaju novu orijentaciju pastoralnog i katehetskog rada. Jedan dio tih podataka osvjetlit će naš vlastiti katehetski i pastoralni rad, a drugi dio — sami ćemo se o tome uvjeriti — treba da uključimo u pripravu za brak i da surađujemo s roditeljima koje mi kao vjeroučitelji nikad ne možemo i ne smijemo zamijeniti.

U doba kada društvo oduzima obitelji funkciju za funkcijom, očituje se ujedno i ona uloga obitelji koja je najvažnija i neotuđiva. Tko i nju pokuša oduzeti obitelji, dobiva mjesto normalnih ljudi duševne bolesnike, besprizorne te malodobne i odrasle kriminalce. — Nekad je obitelj bila radna zajednica koja je davala i profesionalnu kvalifikaciju u zanatskim i aristokratskim obiteljima. Plemići su uzdržavali obiteljske učitelje, a otac je, zanatlija, davao stručnu spremu djeci koja su prihvatila njegovo zvanje. Još koncem prošlog stoljeća je otac Ernsta Macha (1838—1916.) mogao spasiti svoga sina, koji je propao u nižim razredima gimnazije od 8 godina, i dati mu svjedodžbu kao aristokratski učitelj, pa ga je od benediktinaca u Seitenstettenu poslao pijaristima u Kremsier. (Po Machu se [»mah«] kao jedinici brzine mjeri nadzvučnost aviona.) Obje ove profesionalne uloge davanja naobrazbe i zanata preuzela je nepovratno škola: humanistička gimnazija i škola učenika u priredi (ŠUP). Zamislite samo paradoks da sveučilišni profesor pedagogije,

koji osposobljuje i ispituje buduće učitelje i učiteljice, ne može sam svoje djetetu dati ni svjedodžbu prvog razreda osmoljetke! Vidjet ćemo kako će se zemljoradništvo dugo oprijeti etatizaciji službene priprave. Seljak postaje visoko kvalificiran »farmer«, koji radi sa strojevima, pa će se i od njega zahtijevati neka buduća škola učenika agronomije. Ugostiteljstvo je upravo u takvom procesu. Već se sada pune srednje ugostiteljske i više hotelijerske škole učenicima, pa se možemo bojati da bez službene kvalifikacije neće nitko moći otvoriti restoran.

Otac, a često i majka, odilaze iz doma na rad te se više nalaze u društvu tuđih žena i muškaraca nego u društvu bračnog druga. Dom je postao spavalište i restoran. Sve se ozbiljnije postavlja pitanje tko će se baviti s djecom. Jaslice, vrtići, baka-servis, teta-servis već su pojave koje zadiru u posljednji ostatak roditeljske zadaće — u odgoj djece. Škola i njoj slične institucije zamjenjuju i istiskuju roditelje.

Škola dolazi od grčke riječi *scholée* = dokolica (otium). Predviđa se sveopća automatizacija proizvodnje i skraćenje radnog vremena. Engleska već odavno ima dva dana slobodna u tjednu — subotu i nedjelju. Drugi misle uvesti nešto slično. U Belgiji su htjeli da subotom i nedjeljom ne bude škole, pa su uvidjeli da onda ne smije biti ni rada u tvornicama i uredima jer — tko će se baviti djecom? Hoće li taj novi smjer razvoja, da se, naime, skrate i dani i radni sati izvan doma, dakle da se poveća *scholée* u izvornom obliku, povrnuti školu u današnjem značenju s nekih pozicija iz kojih je izgurala obitelj? Hoće li se povećano slobodno vrijeme (*scholée*) odvijati u domu ili u povećanoj školi? Svakako bi trebalo pledirati za obiteljski dom. Etatizirana škola postaje, međutim, sve moćnija kao jedini put društvene promocije mladih. U toj sam perspektivi pokušao učiniti objektivnijim i pedagoški svrsishodnijim školsko ocjenjivanje, o kojem ovisi motivacija, glavni od četiriju faktora učenja (motivacija, smisao, aktivnost i opetovanje), u disertaciji *Classement scolaire, Approche psychométrique*, Louvain 1970.

Još prije civilnog društva Crkva je vjersku pouku potpuno preuzela u svoje ruke već nekoliko stoljeća od Tridentskog sabora (1545–1563.). Danas mnogi opravdano zastupaju mišljenje da roditelji nisu spremni za katehizaciju svoje djece. Roditelji opet smatraju da se kler želi osloboditi tegobne zadaće katehizacije te poziva roditelje na taj posao. Ne radi se svakako o tome da svećenici, redovnice i katehisti-svjetovnjaci prestanu vršiti svoju zadaću, nego da se stvori neophodna suradnja. U predškolsko doba Crkva se ne bavi katehizacijom, a na tom uzrastu mnogo je toga definitivno odlučeno u djetetu. André Godin primijenio je projektivni test pomiješanih religioznih i nereligioznih slika i ustanovio činjenicu da u religioznim podsvjesnim reakcijama nema razlike između onih koji su imali redoviti vjeronauk u katoličkim školama i onih koji su odgojeni u liberalnim školama Belgije bez vjeronauka. Taj rezultat ne govori protiv vjeronauka, nego samo pokazuje da je projektivan: podsvijest, koja se formira u prvih šest godina života, ostaje ne-

promijenjena, na nju se samo nadograđuje diferenciranija budućnost. U prvih 6 godina oblikuje se dubinska nediferencirana sfera ličnosti (podsvijest), koja pogoduje ili priječi daljnji razvoj religioznosti. Odnosi doživljeni u obitelji prenose se na Boga i na društvo (psihoanalitički transfer). Ne prenosi se toliko uvjerenje ili poimanje, nego afektivni stav.¹

I.

Predškolsko razdoblje (0–6 godina)

Sigmund Freud je otkrio značenje djetinjstva kao razdoblje nastanka svih težih duševnih opterećenja. Genijalno je naslutio da su sve duševne bolesti abnormalnosti »libida« (bolje da je rekao: »afektivnosti«). Psihometrijska istraživanja potvrdila su ključne postavke oralnog i analnog razdoblja: u prve tri godine zrije dječji organizam oralno-kaudalno, od ustiju do seksualnih organa. Shizofrenici imaju statistički značajno više usnih asocijacija, a manično-depresivni značajno više seksualnih asocijacija. Taj podatak potvrđuje slutnju da se shizofrenija uzrokuje u oralno doba, a manična depresija u analno doba prvog trogodišta. I Edipov kompleks u 4. i 5. godini kao izvor neuroza potvrđen je kao »obiteljski kompleks« (Hans Zulliger). U Freudovu životnom djelu treba ispraviti samo njegove fanatizme, antireligioznu pozitivističku metafiziku i nepoštivanje čovjeka previše direktnim nametljivim postupcima koji samo odugovlače terapiju, budeći obrambene mehanizme.

Oznaka je prvih šest godina da dijete sve doživljava nediferencirano kao u jednom amalgamu. Četiri psihocerebralne funkcije: afektivnost, motorika, percepcija i inteligencija djeluju uvijek skupno, a dominira afektivnost (Es). Kaže se: ako je dijete prvih 6 godina normalno doživjelo, osigurano je duševno zdravlje od psihoza i neuroza.

Unutar tih 6 godina treba razlikovati prve tri godine, u kojima zrije mozak: živčani putovi ovijaju se bijelom mijelinskom opnom (osim rhinencephalona) i postaju sposobni za djelovanje. Bude li dijete odgojno zapušteno u prve tri godine, strada sam metabolizam afektivnog mozga, stoga psihozama koje nastaju u tom razdoblju pomažu psihofarmaci (psi-holeptici, psihoanaleptici i psihodisleptici). Pomaže i elektrošok, koji kao da razbija krive veze ili baca pacijenta u tjeskobu prvotnog disanja. Pokušali su i leukotomiju: rezanje veza između afektivnog i motoričkog mozga. Danas se to više ne radi jer se leukotomijom izvodi preduboka i nepravedna promjena ličnosti. Elektroencefalogram (EEG) pokazuje kod hebefreničara (*dementia praecox*) elemente valova trogodišnjeg djeteta.

Motorika uspijeva bez impulsa izvana. Piramidalni eferentni put razvija se samostalno, a nazvan je po velikim stanicama u obliku pirami-

¹ ANDRÉ GODIN et ANNE COUPEZ, *Les Images de protection religieuse*. Ed. Lumen Vitae, Bruxelles 1965., str. 69–83.

da u čeonj regiji. Perceptivni primarni-sekundarni i tercijarni sektori u stražnjoj i u lateralnim regijama moždane kore trebaju bar nediferenciranih impulsa izvana aferentnim putovima iz tijela. Mladunče čuvano u kritično doba zrenja organizma u potpunoj tami trajno će imati nerazvijen vid, no ako je bar bilo mutnog svjetla kroz mliječne opne, neće biti zaostatka vida. Najosjetljiviji je afektni mozak u dnu lubanje (retikularna supstancija, *thalamus*, *hypothalamus*, *hypophysis*). Bez afektivne progrijanosti, afektivne regije mozga zaostaju u razvoju. Instrument inteligencije čitav je mozak, naročito bijela komisurna vlakna, koja povezuju sve dijelove mozga u cjelinu. Osjetni je mozak receptivan (pasivan), motorni je mozak aktivan, a afektivni je mozak reaktivan. Na nj se nadovezuje tzv. autonomni ili vegetativni sistem, kojim ne možemo izravno upravljati, nego samo preko mišljenja i djelovanja.

Epilepsija, dispastičnost i oligofrenija² ne spadaju u »duševne bolesti« u strogom smislu riječi, nego u defektnosti, kao sljepoća i gluhoonijemost. Uzroci su genski ili traumatski (ozljede). Statističko promatranje duševnih bolesti može dati dojam da se radi o hereditarnosti, no ona se da rastumačiti psihogenetski odgojnom tradicijom u obiteljima: shizoidna hladna ličnost ne može dijete ogrijati ljubavlju. Ako ima genskih predispozicija, one su nešto pozitivno: veća afektivna osjetljivost. Tako udara u oči činjenica da su shizofrenični bolesnici natprosječno inteligentni.

Bez sunca nema proljeća

Ljudsko biće ne može se uopće razviti kako treba bez sunca ljubavi. Bile su potrebne strahote prošlog rata da to znanstveno upoznamo. Djeca odasvud skupljena u Švicarskoj i Španjolskoj, koju su bombardiranja i deportacije istrgnula iz obiteljske zajednice u prve tri godine njihova života, ustanovljena su kao duševni bolesnici trajno ranjena srca. Radost života, plodnost života i sama orijentacija prema Božjem Suncu, koje u ovom životu ne vidimo, ovisi o ljubavi koja grije dječju kolijevku. O majci ovisi, hoće li njezino dijete prolaziti životom kao sunčana zraka ili će se povlačiti zemljom kao jesenske magle i večernje sjene. Ako su izvori radosti pogošeni u najranijem djetinjstvu, čovjek postaje nesposoban za radost kroz čitav život. U djetetu se ne razvija ona duhovno-tjelesna podloga ako ono doživi svijet kao nešto neprijateljsko, nepoželjno, nesigurno i opasno. Kao odrasli čovjek jedva će

² Epilepsija = padavica, periodično burno pražnjenje disharmoničkog bioelektričnog potencijala u mozgu koji je ozlijeđen. — Dispastična djeca pokreću se trzavo, lice im se grči u neugodnim grimasama, mogu inače biti vrlo inteligentna. — Oligofrenija obuhvaća idiote (IQ = 0 — 20), imbecile (IQ = 20 — 50), debile (IQ = 50 — 70) i tupe.

moći prihvatiti smisao života i neće moći u svijetu vidjeti djelo Božje ljubavi, bit će ličnost bez dovoljne temperature ljubavi, pothlađena ličnost.

Postoji »pravi trenutak«, kad dijete počne osjećati ljubav jedne osobe prema sebi — negdje između trećeg i šestog mjeseca njegova života. Ako se u tom razdoblju od trećeg-šestog mjeseca do otprilike svršetka treće godine razočara u ljubavi, teško će ikad kasnije u životu moći koga istinski zavoljeti. Ni Boga. Da! Postoji ateizam kao neuroza, a možda i kao psihoza. Tko će shvatiti onaj stravični doživotni protest? Kako je moguće očekivati ljubav od onih koje je roditeljska ljubav izdala kad im je najviše bila potrebna? Prepustimo dragom Bogu da procijeni njihov život i odgovornost. Čini nam se da bi se njihov doživotni protest protiv nedostatka ljubavi mogao ipak shvatiti kao opredjeljenje za ljubav, kao pobuna što je nije bilo.

Poslije rođenja dijete neko vrijeme živi samo refleksnim i instinktivnim životom, ali se mozak i svijest naglo razvijaju. Do treće godine dijete doživi polovicu razvoja inteligencije. Druga će polovica uslijediti do 16. godine (Thordike). Rane mu zarašćuju pet puta brže nego kod odraslih (Lecomte de Noiiy). Dojenče u prvim tjednima mnogo spava. Budi se samo kad je gladno ili mokro. Ako se ne zadovolje njegove potrebe, postaje nemirno i već stječe negativna životna iskustva. Što mu se više uskrađuje ono što treba i ostavlja da čeka, dijete postaje sve nenosnije i tjeskobno zahtijeva više nego je potrebno. Odmah na početku susrećemo zakon koji vrijedi za većinu pojava tijekom razvoja: ako se potreba duševnog i tjelesnog razvoja ne zadovolji u »pravo vrijeme«, kasnije će zahtjevi biti neutaživi i pretjerani. Često im se neće moći udovoljiti kroz čitav život.

Dojenje mlijekom i ljubavlju

Majka bi trebala, ako je ikako moguće, dojiti dijete na prsima. Ako nema mlijeka, neka što vjernije oponaša prirodno dojenje držeći dijete na grudima. Dijete će je gledati jer je gladno ne samo mlijeka nego i ljubavi.

U drugom mjesecu pojavljuje se nagoni smiješak. Izaziva ga radost u ljudskom glasu. Dijete se nesvjesno smije. Smiješi se svakom ljudskom glasu, smiješi se milovanju. To je »smiješak anđelima« (*sorriso agli angeli*), kako vele Talijani. Neposredno nakon rođenja dijete ne plače suzama jer suzni kanal još nisu sazreli. Možda su prve suze znak majci da je počelo zasad nediferencirano »duševno nošenje« (*gestatio psychica*). Spretna majka razlikuje plač djeteta jer je gladno od plača jer je mokro i od plača jer je osamljeno i gladno ljubavi.

Neka djeca u trećem mjesecu (većina do šestog mjeseca) razlikuju majku od ostalih ljudi. Uspostavljaju osjećajnu vezu s njezinim likom.

Nijedna veza kasnije u životu ne može se usporediti s ovom. Navezanost je apsolutna: sve ili ništa! Dijete nije sposobno dijeliti svoju majku s drugim. Ona je samo njegova. Sredinom treće godine početak će shvaćati tko mu je konkurent u toj ljubavi. — Osim toga, dijete ne razumije duljih vremenskih razmaka. Svako odgađanje i rastanci dulji od vremena koje dijete može pamtit i poprimaju značaj »vječnosti«. Dijete prije dvije godine pamti nekoliko tjedana, dijete u trećoj godini nekoliko mjeseci, a dijete od 4 godine snalazi se već prilično u vremenu. Iznad tih rokova dijete više neće prepoznati svoju majku. Drugo je ako majka promijeni odijelo: dijete će je nakon prvotne zabune prepoznati po glasu.

Slomljena srca

Ako se u dobi od trećeg do šestog mjeseca do otprilike konca treće godine ne održi osjećajna veza s majkom ili s osobom koja je zamjenjuje — to može biti i otac — ako se promijeni majčin lik ili ga nestane za 3 do 6 mjeseci, dijete će većinom biti duševno oštećeno za čitav život. Dogodi se da i najbolje hranjena djeca u bolnicama bez majke umiru od nedostatka ljubavi. Liječnici su nazvali tu pojavu *marasmus* ili *hospitalizam* ili *sindrom iščupanosti* ili *anaklitička depresija*. — Ne živi čovjek samo od kruha! Ni tijelo se ne može razvijati bez sunca ljubavi.

Dr. John Bowlby, stručnjak UNESCO-a, koji je u toj misiji bio i u Zagrebu, skupio je podatke o djeci koja su ostala u prve tri godine bez majke. Evo kako opisuje zapušteno dijete raskinute duše: »U drugoj i u trećoj godini života čuvstvena je reakcija na odvajanje ne samo jednako teška, nego dijete osobu koja zamjenjuje majku često grubo odbija i ostaje kroz nekoliko dana, čitav tjedan i više veoma nemirno i bezutješno. Većina je u stanju akutnog očajja, pa viču ili neprestano tužno plaču. Odbijaju hranu i njegu. Spavaju jedino kad se premore. — Bobi je dječak od 24 mjeseca. Majka ga je najprije posjećivala svakog dana u bolnici, no čim je smanjila posjete na dvaput tjedno, a pogotovo kad je sasvim prestala dolaziti, dijete je postalo ravnodušno, sjedilo je u kutu sišući prstiće i turobno sanjareći. Onda je postalo razdražljivo. Bobi je prestao govoriti, stalno je bio prljav i moker. Sjedio je pred tanjurom i bez teka mazao hranu po stolu. Svakome je dopuštao da radi s njime što hoće.« On ionako ništa ne vrijedi kad ga je ostavila ona kojoj je povjerio čitavo svoje srce.

Zakon vrijedi i za životinje. Psiholog Hunt ustanovio je da mali štakori, ako gladuju oko 24 sata nakon što su se izlegli, postaju čitav život razdražljivi i povučeni. Ako gladuju oko 38. dana i dalje, nema nikakvih posljedica. Lidell je slično ustanovio kod kozlića. Male guščice fiksirale su se na samog Lidella te su spavajući po noći od vremena do vremena pijukale i — ako ne bi čule »mamin« odgovor — budile bi se i tražile je očajno pijučući. Lidell je morao naučiti pijukati na guščji način

i onda je sve bilo u redu. Sve se ptice navežu na onoga koji se, pošto su se izlegle, njima bavi. Majmunčići lišeni majke postaju nesposobni da kasnije imaju potomstvo i seksualne odnose. Na životinjskoj se navezanosti temelji pripitomljavanje divljih zvijeri.

Pod dojmom ovih potresnih opisa ne smijemo misliti da uvijek moramo biti uz dijete. Treba ga privikavati i na samostalnost. Ako se samo lijepo igra zvečkom i zadovoljno guče, ne moramo mu se nametati svojom brigom. Osobito je ranjivo ako je nezadovoljno budući da se muči sa zadatkom koji još nije svladalo: da sjedne, da ustane, da prohoda, da progovori itd. Kad svlada koji od tih zadataka svoga razvoja, onda je sretno i sigurno, pa lakše podnosi odsutnost majke. Dobro je da i drugi ljudi budu u blizini, da se dijete i na njih navikne, pa će lakše podnijeti povremenu odsutnost majke. Ne može se spriječiti da majka ne oboli ili ne otputuje nekamo. Konačno, može majka i umrijeti u razdoblju do treće godine djetetova života — onda je spas za dijete ako se već priviklo na druge likove. Uvijek treba promatrati dijete kako se priviklo na razne ljude. Kad se radi o posvojenju malog djeteta, treba misliti na tu zakonitost i pripremiti postupno navikavanje na nove likove.

Dijete ne razumije što mu kažemo ako se tome ne pridruži topao glas, poljubac, zagrljaj, milovanje... U početku ono razumije samo govor kože i toplog glasa. Može i prisutna hladna mati, koja ne osjeća svoga majčinstva, zapustiti dijete. Dijete nije kovčeg koji možemo jednostavno ostaviti kod bilo koga da u inozemstvu zarađujemo devize ili da sagradimo kuću. U trci za zaradom i ne znajući kako je lijep i neophodan majčin odgoj u prve tri godine života, mi trgamo dječja srca.

Tijelo nije moje

U prve tri godine djetetova života tijelo se budi, počevši od ustiju do spolnih organa, koji dolaze posljednji na red. Prije nego se probude donji dijelovi tijela, dijete nije sposobno vladati svojim tjelesnim potrebama: mokri i blati pada se. Kad putovi sazriju, samo će od sebe bez velikog prisiljavanja postati suho i čisto.

Što god dijete doživi u tim ranim godinama, **usjeci** će se u njegovu duševnost doživotno. Već sada pripremamo kasniju vlast nad tijelom. Kao što se ne može vladati konjima zapregnutim u kola ako čovjek ne uhvati sigurno uzde u ruke, tako ne može vladati ni svojim tijelom onaj tko ga nije prihvatio mirno i sigurno, osobito spolne organe. Potrebno je da ih dijete doživi i nije dobro da se prije pete godine forsira stid. Ono se zabavlja sa svojim tijelom kako mu ono zrije. Nije dobro previše ga odvrćati od toga. Dosta je da ga zabavimo drugim stvarima, da ga dobro pokrijemo prije spavanja. Možemo mu npr. reći: »Dosta si već upoznao(la) svoje tijelo! Stariji to više ne rade!«

Na dva načina znaju nerazumni odgojitelji pogriješiti. Dok je dijete bilo zaokupljeno ustima, roditelji su mu davali dudu da se smiri i zaspi. Sad, u istu svrhu, neki se dosjete da podraže već probuđene druge dijelove tijela, da se dijete umiri, posebno spolne organe. Time ga već pripremaju na buduće samozadovoljavanje u mladosti i pokazuju prevlast nad njegovim tijelom kao da su ga preuzeli iz njegove vlasti. — Drugi je način još škodljiviji: sipaju munje i gromove na dijete, lupaju ga po prstima što dodiruje svoje tijelo. Ono će ipak kasnije to više samo sebe dodirivati uz osjećaj krivnje i upravo se ustaliti u toj kod druge djece prolaznoj igri. Pazit će samo da ga roditelji nikad ne zateknu. Tako dijete neće normalno prihvatiti svoje tijelo: sve u vezi sa seksualnim organima bit će doživljeno sa strahom i jakim osjećajem krivnje. Takvi u pubertetu imaju sto muka da se otmu masturbaciji.

Ako psiholog dađe djetetu u kasnijoj dobi da slika ljudsko tijelo, ustanovit će da izostavlja neke dijelove, da tijelo nije potpuno doživljeno i tako da je *schema corporis* (oblik tijela) nepravilna. — Kako vidimo, seksualni odgoj počinje već sada. U to doba dijete upoznaje različite dječaka i djevojčice. Ako roditelji nemaju druge djece ili su sva dječaci ili sve djevojčice, dobro je da iz susjedstva dovedu djecu drugog spola, neka se skupa kupaju. Vrlo teško znaju odjeknuti glupe tvrdnje starijih ili prijetnje da će im, budu li zločesti, odrezati pipac. U svojoj naivnoj neupućenosti dječak misli da je kćerkici netko već odrezao seksualni organ i da i njemu prijeti ista opasnost. Treba mu sve lijepo rastumačiti: sekica će biti mama, narast će joj grudi i imat će mlijeko za najmanje. Tako ih je Bog načinio, oboje su jednako vrijedni. Razliku u tijelu treba rastumačiti i djevojčici: sve je kod nje u redu, ona je samo drukčija, ona će biti mama, a dječak tata. Pogreške u postupku oko spolnih organa mogu prouzročiti tzv. kastracioni kompleks.

Zdrava radost protiv bolesne

Ako se u drugoj godini djetetova života pojavi novi član obitelji, pa i kasnije, ako dijete bude zapostavljeno te doživi život težim nego prije, ono će se vratiti na prijašnje izvore zabave i u njima se ustaliti: igrat će se svojim tijelom, prestat će govoriti, opet će mokriti u krevet, osjećajući mutno da se u to doba još majka njime bavila i da mu je tada bilo ljepše nego sada. Djeca koja su bila okrutno kažnjavana jer su se dodirivala spolnih organa, vraćaju se kojiput području oko ustiju: grizu nokte i kopkaju uporno po nosu. Sve su to znakovi nevaljalog postupka s djetetom. Uporno zaustavljanje na ustima i traženje dude mnogo dulje od druge djece može imati podlogu i u činjenici što je dijete naglo i prerano odbijeno od grudiju. Inače, dok je maleno, pustimo mu samo njegovu dudicu!

Svako naglo hlađenje ljubavi i zapuštanje djeteta može uroditi upornim čudnim navikama: da dijete, kad već ne može dobiti ljubavi, krade predmete koji pripadaju onima koji bi ga trebali voljeti. Na taj simbolički podsvjesni način traži ono ljubav i od drugih pa postaje čudni kradljivac, kleptomani, koji ne zna zašto uzima neodoljivo, pa i nepotrebne stvari. Na razne načine nezadovoljno dijete može uteći u laž i u bolest, u nastrano ponašanje i grimase, samo da svrati pozornost na sebe.

Svim tim bolesnim radostima jedini je lijek zdrava radost i napredak prema odraslim oblicima ophođenja s ljudima.

Srdžba i stvaralaštvo

S buđenjem čitava organizma spojena je i želja za posjedovanjem, za oblikovanjem i zdrava borbenost (agresivnost). Dijete se ljuti, kida stvari, izjavljuje da će ubiti — osobito konkurenta koji mu krade mamu. Sve su to divlja, ali zdrava očitovanja rasta. Treba pustiti da biljka izraste bujno, makar i divlje, a onda je treba obrezivati i dotjerivati. Nećemo se zgražati nad tim pojavama, promatrat ćemo ih sretni što se dijete poput usjeva u vrtu snažno razvija, ali ćemo dosljedno i čvrsto reći što ne valja i, ako pokuša provesti u djelo te svoje nelijepe porive, zaprijetit ćemo mu se i kazniti ga. Dijete koje je duboko navezano na roditelje ustuknut će već pred njihovim ozbiljnim i namrgođenim licem. Pustimo mu uvijek da očituje svoju borbenost i srdžbu i tako ih prihvati, kao i svoje tijelo. Nemojmo ga kažnjavati za riječi, samo za djela po tim riječima. Neka se radije iskali na nečem drugom, na nekom predmetu! I tu vrijedi isto pravilo: ne možemo vladati svojom srdžbom ako je svjesno ne prihvatimo. Treba uzeti čvrsto uzde u ruke, a ne u strahu pobeći od kola i od konja!

Lakše nam je lupiti dijete, teže je naći vremena za kratak razgovor s njime, u kojem ćemo mu zaprijetiti, ne što nam je iskreno reklo što osjeća (zbog toga je zaslužilo pohvalu), nego da se ne usudi učiniti nešto zlo. — Strahom se i okrutnošću postizavaju brzi odgojni uspjesi ali se uništavaju i kočje zdravi pogoni duševnosti. Nipošto nije u životu najbolji čovjek koji nema u sebi borbenosti i ne zna reći: Ne! Samo onaj zna slušati tko je sposoban i ne slušati, no sluša jer uviđa da treba poslušati i hoće to. Tko uvijek i svakoga i u svemu sluša, ne zna slušati, on je slabiji ili je slomljen i ukočen strahom.

U drugoj polovici početnog trogodišta dijete želi napraviti nešto iz blata, iz pijeska, iz papira... voli šarati, slikati, rastavljati predmete u dijelove. Nemojmo mu gušiti te stvaralačke porive! Sve u životu počinje igrom! Bez igre nema ni kasnijeg rada. Omogućimo mu da stvara i gradi, pa će u životu manje rušiti: i sada kao dijete i kasnije.

Najčarobnija i najdraža riječ djetetu u trećoj godini jest: »Neću!« Sve oko sebe izaziva svojim prkosom. Kao i ostale riječi, i ova ima kod djeteta svoje posebno značenje, drukčije od odraslog »neću«. Djetetovo »neću« znači otprilike: »Neću kad ti hoćeš, nego kad ja hoću!« Bori se za svoju prvu samostalnost. I opet jedan znak da je zdravo i dobro razvijeno. Načinimo pokus pa mu rastumačimo to njegovo »neću«: »Dobro, ti ćeš to učiniti kad sam budeš htio!« Ili mu, nadmudrivši ga, uvijek ili što češće pružimo priliku da samo bira. Dijete, naime, vježba svoju volju koja se, eto, rodila, a okruženo je samim divovima, koji ulijevaju strah. »Hoćeš li se oprati žutim ili crvenim sapunom? Hoćeš li obući cipele ili sandale? Hoćeš li najprije krumpir, a onda rezance ili prije rezance?...«

Nećemo mu, dakako, u svemu udovoljiti jer dijete treba da se privikne na stvarnost s njezinim granicama, preko kojih se ne smije. Uživimo se u njegov položaj pa mu zacrtajmo širok, ali određen put: ovo se smije, a ono se ne smije, i to nikad! — Općenito, što god dijete može samo napraviti, neka pokuša: nemojmo mu trčati u pomoć, nego pohvalimo što već može toliko toga učiniti kao »veliki«: svući se, obući se, zaskopčati i otkopčati dugme, obući i svući cipele, popeti se na stepenice, izliti vodu, naliti je... Kako su to sve čarobne igre! — Charlotte Biihler s pravim razumijevanjem promatra rođenje ličnosti svoje male Anice: »Dijete je u krizi. Odnos prema majci dobiva značaj mučne raznježenosti. Dijete hoće majku, ni za čas joj ne da od sebe, ali sve se odvija kao da mala Anica želi mamu ne da se veseli radi nje, nego da je razdražuje i u danom slučaju ipak provede svoju volju.«

Predstava koja može zlo svršiti

Od rana se dijete navikne da plačem i drekom iznudi što hoće. Moramo ga u tome razočarati kad na taj način traži nešto što mu nije potrebno, da se na vrijeme razuvjeri kako takav postupak nije nepogrešiv i da nije uvijek nagrađeno za plač i dreku. To mu dvoje neće ništa naškoditi, razvit će mu se glasnice i pluća. Prave potrebe udovoljimo mu bez velikog natezanja i bez nestrpljivosti, u ljubavi, s veseljem. Bog će nas nagraditi: »Što god ste učinili jednome od mojih najmanjih, meni se učinili« (Mt 10, 42).

Trogodišnje dijete pokušava i malo vještiji postupak: baca se na zemlju, lupa šakicama i dreči..., eto malog histerika! Bez publike i uzrujavanja takva predstava nema smisla. Popustimo li djetetu, oblici teatra razvijat će se u drugi, treći, četvrti prizor itd., pa ćemo se čuditi kako smo dobili nasilnog i razmaženog histerika, koji čudnim ponašanjem i kasnije u životu iznuđuje što hoće.

Dijete i samo pati od svojih ludih i neprestanih želja, pa mu stariji moraju u tome čvrsto pomoći. Život je pun granica i ograničenja, pa

se dijete mora priviknuti na stvarnost. — Mali je neumorno cmizdrio kraj svoje bake da mu utaji bar koju od njegovih beskrajnih želja. Baka je strpljivo slušala taj koncert malog kompozitora, a onda mu reče: »Miro, sada se ti odmori, a ja ću nastaviti!« — i poče oponašati maloga u cmizdrenju. Tako je na šaljiv način pomogla mališanu da shvati kako svijet nije »servis« za ispunjenje svih mogućih ludih želja.

Maštom se brani od stvarnosti

Nesposobno da se prilagodi stvarnosti, trogodišnje dijete stvara oko sebe zaštitni pojas svojih zamišljaja po vlastitim željama. Postaje žrtvom mašte i prima obilne njezine blagodati. Ako zaželi imati druga, izmislić će ga i razgovarati s nevidljivim bratom ili sestrom. Poseban čar imat će njegov mali telefon bez struje i bez žica. Razgovarat će bolje od odraslih s nevidljivim zamišljenim prijateljem. Ipak, s pravim, živim sudrugom neće izaći na kraj, a televizija će mu ići na živce. Trogodišnje dijete lakše izlazi na kraj sa stanovnicima svoje mašte, koji ga slušaju, teže sa živim sudrugovima. Isto je tako s televizijom i s previše izrađenim igračkama koje se opiru dodacima njegove mašte.

Mislit ćemo da laže kad uporno tvrdi da je avionom obletio čitav grad, premda ga je samo vidio, ali on je fantazijom bio u avionu. Sva mu je stvarnost fantastična, a fantazija stvarnost.

Trogodišnja djeca nisu još sposobna za drugovanje i za igranje s drugima: obično otimaju jedno drugome igračke i tuku se. No uskoro će za dijete biti upravo spas da se pomiješa s vršnjacima i vršnjakinjama, prve tri godine bilo je dominantno navezano na odrasle.

Što je Bog?

Učeći jezik, dijete će upitati koješta. Na sve ćemo mu jednostavno i istinito odgovoriti u toploj afektivnoj atmosferi, gradeći na obiteljskim doživljajima.

— »Što je Bog?« — »Veliki tata ...« — »Gdje je Bog?« — »Na nebu.« — »Gdje je nebo?« — »Gore.« (pokažimo mu.) — »Kad će Bog doći?« — »Jednom ćeš ga vidjeti.«

Reknemo li djetetu da je Bog svuda, zbunit ćemo ga. Ionako ga zamišlja gdje hoće, kao i nevidljivog prijatelja kome telefonira. Razgovor s nevidljivim Bogom, s tatom u nebu, odlično uspijeva, samo taj tata u nebu nije za dijete nevidljiv. On je živ i zamišljen po djetetovim željama. S »malim Isusom« dijete bi se tuklo. Stoga u djetinju sobu ide lijepa slika dragog Boga, a ne malog Isusa. Taj dragi Bog treba da je neodređeno

zacrtan. Još ga nijedan umjetnik nije nacrtao. Taj bi umjetnik morao imati tri godine i za svako bi dijete trebao poseban umjetnik. Svako je dijete takav umjetnik, a mi mu samo s nekoliko poteza označimo mjesto gdje da ga zamišlja. Odgovarao bi kakav Matisseov crtež s velikim očima. Oči su za dijete najvažnije, one mu govore.

Trogodišnje dijete jedva da će poput četverogodišnjeg upitati kakav je Bog. Nemojmo shvatiti to pitanje u tom smislu da Boga opisujemo. Reknemo li da je nevidljiv i da nema tijela, mislit će da ima samo glavu, pa će upitati: Kako onda hoda? — Pustimo radije njegovoj bujnoj fantaziji da ga samo naslika. — Kakav je Bog? — Odgovorimo mu: On je dobar, bolji od tate i mame. Veći od tate i mame. Jače voli malu Tereziju i malog Darka od mame i tate. Sve vidi, sve čuje, sve zna. On je poslao mamu i tatu da se brinu za malu Tereziju i za malog Darka. Dragi Bog želi da Darko i Terezija rastu, da budu sve bolji.

»Bog je sve načinio«, poruka je više za 4-godišnje dijete koje pita: Zašto? Odakle? Tko je načinio ovo ili ono? — Reknemo li djetetu da je Bog načinio tatu, mamu, zeku, medu, piliće i ostalo njemu drago, bit će sve u redu. Nemojmo, ako dijete ne pita, govoriti o zlim stvarima: o lavovima, osama, bumbarima i o gromovima. Ako pita, zadržimo se na općoj tvrdnji: Bog je sve dobro stvorio i hoće da svi budu dobri. Zločesti ljudi zli su jer sami tako hoće. I mali je Darko zao jer sam hoće takav biti. I mala Terezija je zločesta kad hoće takva biti. Bog hoće da svi budu dobri. Dijete ionako svemu pridaje život: i stolica, o koju se udarilo, »zločesta« je. On sve pretvara u ljude: vuk je zao, lav je zao... Pustimo ga u naivnoj zabludi, koja čini dio njegova svijeta, da su vuk i lav zli kao i ljudi, jer hoće da budu takvi.

Bog čepi-rupa

Trogodišnje dijete zna odlično »telefonirati« dragom Bogu, pričati mu što radi, gdje je bilo, što je bilo lijepo. Odlično mu ide zahvalna molitva: Dragi Bože, hvala Ti! — Dragi Bože, vozili smo se lađicom, bilo je lijepo. Hvala Ti, dragi Bože! — Jagode su bile slatke. Dragi Bože, hvala Ti! — Ide i pokajanje: Tukla sam bebu, dragi Bože, bila sam zločesta, oprost mi!

Kao što se voljko osjeća pod zaštitom mame i tate, tako će se dijete lijepo osjećati i pod Božjom zaštitom. Navečer će ga mama blagosloviti križićem na čelu i reći mu: »Neka te blagoslovi i štiti svemogući Bog!« — Njegova večernja molitva može glasiti: »Veliki dragi Bože, hvala Ti na lijepom danu. Molim Te, blagoslovi mamu i tatu. Blagoslovi bolesnu baku. Amen.«

Čuvajmo se da ne uzbibamo vulkan ćudljivih dječjih želja. Prosidbena molitva previsoka je za dijete. I mama i tata imaju sto muka da zastave tisuće beskrajnih želja, neobičnih i ludih kao što je mašta trogo-

dišnjeg djeteta. Bog može sve, a ne ispunja djetetove želje od kojih njegovo srce pati, a sreća je za njega da mu te želje ne budu ispunjene. Zašto bi Bog bio automat koji bi ih morao ispunjati i u koji bi dijete uporno lupalo: »Zločesti Bog, koji me ne uslišava!« — Neki i u kasnijem životu tako s Bogom postupaju kao da mora »začepiti sve rupe« i mjesto njih rješavati sve životne zadatke. Opasno je navoditi dijete da od Boga očekuje uslišanje svojih molitvica. Takva molitva vodila bi samo k razočaranju. — Još će mnogo vremena proći dok dijete bude sposobno shvatiti da Bog ne ispunja sve želje, a ono je posve nesposobno shvatiti da su mu očekivanja luda.

Glavni je religiozni problem te dobi da ne sukobimo religiozne likove koje upoznaje s neumornim vulkančićem želja, ćudljivih i nemogućih, koje kipte u srcu djeteta. Prava je sreća što im može udovoljiti u živoj mašti. Pustimo dijete neka odvija svoje filmove.

Kad odraste, taj će vulkan želja, ne bude li ukroćen, biti kadar skidati nebesa, psovati sunce, nebo i Boga. Ne usmjerujmo stoga vulkančić želja prema Bogu! Punu pušku ne valja ni u igri uperiti u bilo koga. Svesmogući ipak nešto »ne može«: ne može ispuniti besmislene želje svoje male i velike djece. Njegova je svemoć premudra pa ne može dopustiti ludim srcima da »mijese svijet« po svojim hirovima.

Isus Krist i majka Marija

Naiđe li dijete na Raspelo, neminovno će pitati što je to. Odgovorit ćemo mu da je to raspeti Isus, najbolji od svih ljudi. U njemu je stanovala Božja riječ. On je bio Božja Riječ, koja je nama govorila. Što želimo reći Bogu, sve to možemo reći Isusu. On nas sve voli i brine se za nas. Zli su ga ljudi proboli i ubili, no on je oživio treći dan nakon toga. Na Božić slavimo njegovo rođenje, na Uskrs njegovo oživljenje... Pre-rano je djetetu govoriti o Isusovim čudesima. Trogodišnjem su djetetu sve stvari moguće. Ono bi, uostalom, odmah poželjelo da Isus i pred njim učini čudo te bismo se približili opasnom vulkančiću želja, koji treba suzbijati i krotiti, a ne podavati mu hrane. Pričajmo radije o Isusovoj dobroti: kako je nagovarao sve ljude da budu dobri, kako je liječio bolesne i govorio o Bogu kao velikom tati svih nas na nebesima.

U tako rastumačen svijet kršćanskih likova sasvim prirodno pristaje Isusova majka Marija, koja nas sve poznaje i voli. Brine se za sve nas, a bolja je od Terezijine i Darkove mame. — I njoj smijemo sve pričati što nam je na srcu, i ona sve nas čuje.

Eto, sad bar trogodišnje dijete ima kome »telefonirati« o svemu što doživljava. Taj novi svijet postat će mu drag jer s njime neće nikad doći u sukob.

Može netko reći da je to blijedo kršćanstvo. Mi čak tvrdimo da tu još i nema pravog kršćanstva, jer dijete još nije sposobno za nj, ali je

najbolja priprava, privikavanje na buduće kršćanstvo. Prava je umjetnost shvatiti dijete u njegovu razvoju, govoriti mu uvijek i samo istinu, a ne zbunjivati ga onim što ne može shvatiti. — Za religiozni razvoj temeljno je kako dijete doživljuje roditelje i kakvi su oni. Iz toga će doživljajnog materijala izgraditi svoj odrasli odnos prema Bogu. Prema tome, nije važno koliko dijete zna molitvica, to prepustimo njemu kad nam se pridruži oponašajući nas, nego kako u njemu raste ljubav i disciplina želja.

Vulkan se pretvara u srce

U četvrtoj, petoj i šestoj godini života dijete treba da susretne stvarnost, društvo i Boga izvan čarobnih oblaka fantazije. U tom razdoblju utemeljuju se svi budući susreti u životu i životni stil. Osjećajnost se sukobljuje s hladnom stvarnošću i sa zamršenim pletivom svih mogućih društvenih veza; susreće se sa smrću, sprovodom, grobljem; susreće se s krivnjom i s Bogom.

U prilično napornom napretku dijete rješava pitanje ljubomore i srdžbe, odnosno mržnje, jer se upravo srdžba produbljuje u mržnju. Ono zauzima osjećajni stav prema svom i tuđem spolu i stječe svoj osnovni stil reagiranja u životu. U tom razdoblju postavlja i prva sudbinska pitanja o svome nastanku, o svijetu, o smrti i vječnosti.

Kroz razdoblje od treće do šeste godine dijete je još uvijek jedinstveno u sebi, uvijek cjelovito djeluje, živi u jedinstvenom doživljajnom prostoru: osjeća, djeluje, fantazira i misli odjednom. Nikad više u kasnijem životu neće biti takvo. Sad je jednokatno, a od šeste dalje pretvorit će se u dvokatno biće, pa ponovo u 9. godini u trokatno, a u 12. godini u četverokatno u psihičkom smislu. — Kako god je dijete još uvijek cjelovito, četiri temeljne sposobnosti postaju sve reljefnije, osobito osjećajnost, koja će se djelomično osamostaliti između pete i po i šeste i po godine. Dijete će postati sposobno da ipak nešto opazi, da smisli i učini hladno i oslobođeno od neprestanog robovanja impulsima. Više neće biti vulkansko, pa i sam vulkančić želja bit će zajažen i pripitomljen. Postat će izvor životnih energija. Ne uvijek! Ovisi o postupku. No može se dogoditi da taj dragocjeni impulsivni vulkan bude zatrpan, pa da ili zauvijek utrne ili jednom u životu iznenada eksplodira i razlije nakupljenu lavu po vrtovima i po voćnjacima.

Lavina radoznalosti

Četvrtu godinu nazivaju psiholozi dobom pitanja (*Fragealter*). Ono se nastavlja i u petoj godini. Ako je u prve tri godine uspjela veza s roditeljima i ako je djetetu dopušteno u prkosnom dobu da se osjeti kao

osobnost, onda ono zna koga će pitati. Sad je, naime, uspjelo da svlada jezik pa se pravilno izražava; u petoj godini upotrebljava sve vrste riječi i gradi čak zavisne rečenice. Pitanjima: Što je to? Gdje? i Kada? pridružuju se pitanja: Zašto? Tko je to napravio? Kako je beba došla mami u utrobu? itd. Pitanje »Zašto?« traži svrhu, a ne djelatni uzrok. Prema tome, na pitanje: Zašto je rupa prazna? pravi je odgovor: Da voda uđe u nju, da zrak uđe u nju. Zašto je Mjesec? — Da noću svijetli. — Mama, onda je Mjesec bolji od Sunca: on svijetli noću, kad treba. Sunce svijetli danju, kad se vidi. — I samo je dijete iznenađeno tom bujicom pitanja, pa će mamu upitati: Mama, zašto ja uvijek pitam zašto? — Da sve saznaš. Samo pitaj, mило moje!

Do šeste godine, ako se bavimo djetetom, i sama se inteligencija bolje razvije. Nakon te godine razvoj inteligencije ovisi samo o zrenju moždanih stanica: neuroblasti se razvijaju u zrele stanice.

Premda se stvarnost sve više nameće svojim jasnim obrisima pa dijete više ne može »mijesiti« svijet po svojim hirovima, mašta još uvijek neobično živo radi. Djeca te dobi najvjerniji su slušači i prepričavci basni. I po dvadeset puta može im se pričati ista priča. Uvijek je nanovo žele slušati. Sami je nauče napamet do posljednje sitnice i sve više uživaju opetujući je. — Čovjek se sjeti izreke sv. Ignacija: »Ne zadovoljava čovjeka mnogo znanje, nego kad duboko proosjeti stvari!« I za nas bi odrasle bilo korisno da naučimo tako »žvakati« i razmatrati doživljeno, no mi smo pretrpani brigama te užurbano gutamo duhovnu hranu, ne probavljajući je. Sigurno da ne bi imalo smisla sve tako doživljavati. Pa i dijete opetovano proživljuje samo priče koje ga ispunjavaju udivljenjem i duševno hrane.

Najbolje je priču pričati oči u oči s djecom. Drugi je stupanj da ju netko na televiziji ispriča. Treći je stupanj slikovnica, samo znajmo da dijete još nema osakaćenu maštu odraslih pa zamišlja ljepše od svih slikovnica. Najbjeđniji je oblik pričanja priča gramofonski ili magnetofonski snimak. No zašto ne bismo i to upotrijebili za dobro djece?!

Demitologizacija

Dijete do sedme godine vjeruje u sve, pa i u nevjerovatno, i nije velika šteta da neko vrijeme vjeruje da »mali Isus« daje božićne darove, da sv. Nikola dolazi (krampus nije potreban), da uskrсни pametni zeko donosi darove, no pripravimo demitologizaciju: mali Isus, sv. Nikola, uskršli Isus šapnu u molitvi tati i mami što da dadnu djeci. — Sjećam se Badnjaka kad sam kradomice ustanovio da su mama i teta »mali Isus« koji kiti bor i sprema darove i priznajem da mi je Božić prije toga bio čarobniji. — Sadržaj Biblije treba pripraviti za demitologizaciju i odijeliti ga stilom i načinom prikazivanja od ostalih priča.

Tko je Isus Krist?

Kroz razdoblje od 4. do 6. godine, ne žureći se, nego promatrajući razvoj i zanimanje svog djeteta, možemo mu uz koji blagdan proširiti i produbiti vjersko znanje.

Ako se u obitelji moli redovito prije i poslije jela, dijete će i bez posebnog učenja, oponašajući nas, odjednom znati Slavaocu, pa zatim Zdravomariju i konačno Očenaš. Neka molitva ostane molitva, pravo »telefoniranje« Bogu, a ne predstava pred posjetiocima da se vidi kako dijete već mnogo zna. Pametnije rade inače dobri katolički roditelji koji čekaju dok dijete samo zaželi naučiti te molitve, nego da ga sile da što prije zna kao netko iz susjedstva. Molitve na silu naučene, za natjecanje roditelja, nemaju ni izdaleka vrijednost spontanog dječjeg »telefoniranja« dragom Bogu. Roditelji neka pred djecom zaista mole, ne prekidajući svoje molitve da bi djetetu namjestili ruke ili da bi uradili što drugo.

U molitvama djeca čuju o Bogu Ocu, o Isusu, o Duhu Svetom. Što se od toga može djetetu rastumačiti i što djeca pritom smišljaju u svojim glavicama? — Počnimo od onoga što je dijete nebrojeno puta doživjelo: zaspalo je i probudilo se. I mama i tata spavaju jer su umorni, pa onda ne znaju ni za sebe ni za druge. Dragi Bog nikad ne spava. On je uvijek budan i sve zna, vidi i čuje. Kad se mali Darko ili mala Terezija ujutro probude, onda sebi reknu u srcu riječ o sebi: Aha, ja! Tu sam! Svako jutro reknemo tu unutrašnju riječ o sebi makar je ustima i ne izgovorili. Odmah sebe i zavolimo i zaželimo sebi svako dobro. Ta naša riječ o nama i ta naša ljubav prema nama samima, to smo mi sami, ali sada probuđeni. Dragi Bog nikad ne spava, on je oduvijek budan: oduvijek je rekao unutrašnju Riječ o sebi i zavolio je sebe. Kako su ta Božja Riječ o sebi i ta Ljubav Božja stalni, Božja se Riječ naziva i Božjim Sinom. Eto, Isus Krist je Božja Riječ o sebi, koja je uzela i ljudsku narav. Božja Riječ o Bogu i sama je Bog, ali budni Bog, i nije novi Bog, nego isti dragi Bog, koji je rekao Riječ o sebi. Duh Sveti ljubav je Božja. I on je dragi Bog, isti dragi Bog, koji sve voli. — Eto, kad kažemo: U ime Oca i Sina i Duha Svetoga, onda mislimo na dragog Boga koji je vječno budan i neprestano nas voli. Pa i kad mama, tata, Darko i Terezija spavaju i ne znaju za sebe, dragi Bog misli na sve njih i ljubi ih. Iz ljubavi prema nama Riječ je Božja postala čovjekom i prebivala među nama. To je dragi Isus.

Baka je umrla

Pričekajmo dok se dijete susretne s grobljem ili sprovodom i samo upita. Nije potrebno da djeca idu na sprovod i da vide zatrpavanje zemljom. Izbezumljena nad tom okrutnošću zamišljaju sebe u takvom zatrpavanom stanju i doživljavaju mučne sne: »Kako će sada baka disati?«

— Kamo je otišla baka? — Baka je otišla k dragom Bogu.

— Kada će se vratiti? — Neće se vratiti, nego ćemo i mi jednom k njoj. I mi ćemo jednom poći k dragom Bogu. Baki je sada bolje nego nama. Ne treba više disati, ne treba više spavati, nikad nije umorna, uvijek je budna, moli se za nas dragom Bogu ... Svim dobrim ljudima je veoma lijepo kod dragog Boga.

Ako je grobnica izgrađena da se lijes samo stavi unutra i poklopi pločom, možemo se odvažiti da i 4-godišnje dijete vodimo na sprovod i sa sobom kad posjećujemo kasnije groblje. No računajmo s time da će vidjeti druge zemljom pokrivene grobove i postavljati pitanja. Sjećam se kako me je mama vodila na mramorni grob moga oca negdje u mojoj 4. godini. Pitao sam je: Gdje je tata? — Mama je pokazala gore na večernje krasno nebo i rekla: Tata je ondje gore kod dragog Boga. — Sjećam se kako sam bio sav sretan želeći gore k tati, kome je tako lijepo. Neizbrisiv je ostao taj doživljaj i još ga se danas sjećam kao prvog, nezaboravnog religioznog doživljaja. Nisam pitao o tijelu u grobu, niti sam se pitanjima zaustavljao na grobnicama pokrivenim zemljom. To lakše za moju mamu!

Duša nikad ne umire

Počnimo s onim što dijete već zna, a to je razlika između životinje i čovjeka. Trogodišnje dijete, pa i starije, smatra sve živim i svjesnim poput čovjeka. Svijet priča potpomaže mu u tom mišljenju. Pričeka jmo prigodu da razvijemo zrelije shvaćanje. Prigoda može biti ako uginu mačka ili se nađe uginula ptica. Djeca će s velikom žalošću upriličiti sprovod i zakopati mrtvu životinju u vrtu. Klanje životinja nije još prizor za djecu. Nemojmo ni živad klati pred njom prije nego su poučena o razlici između čovjeka i životinje.

Recimo djetetu da samo čovjek govori s razumijevanjem, samo čovjek gradi kuće, motore i tvornice. Ako je dijete čulo papigu gdje govori, ispričajmo mu priču o papigi: Bila u trgovca papiga koju je trgovac naučio kreštati: Polako! Polako! Svi ćete doći na red! — Ljudi bi se u sajamske dane nasmijali i lakše čekali dok na njih dođe red. No jednog dana papiga utekne iz krletke, pa je vrane spopadoše i počеше trgati da je pojedu. A papiga, ne razumijevajući riječi koje je naučila, zakriješti: Polako! Polako! Svi ćete doći na red! — Papiga opetuje, ali ne razumije ljudski govor. — Samo čovjek zna brojati te zna da je $1 + 2 = 3$ uvijek i svuda, vječno. Čovjek shvaća stvari koje uvijek moraju tako biti i svuda. I on je sam dušom takav i nikad neće prestati. Čovjeku umre samo tijelo, a duša ode dragom Bogu. Naprotiv, životinja ima samo tijelo. Stoga životinju smijemo zaklati i meso joj pojesti. No ne smijemo životinje mučiti jer osjećaju bol kao i mi u tijelu. (Do 11.

godine treba djecu odvrćati od mućenja životinja!) Čovjekovo tijelo umre, ali njegova pamet, njegova duša ostaje vječno. Jednom će i naše tijelo uskrsnuti, kao što je Isus uskrsnuo.

Pakao i čistilište

U 4., 5. i 6. godini nije potrebno djetetu govoriti o paklu i o čistilištu ako ono samo ne čuje o tome ili ne zapita. Mjesto toga pričajmo iz Starog i Novog zavjeta prizore u kojima se pokazuje Božja dobrota i kako Bog ne voli zloću.

No dijete može upitati: što će biti sa zlim ljudima? — jer mi uporno govorimo samo o dobrim ljudima kod dragog Boga. Što će biti sa zlim ljudima, koji su Isusa razapeli? Što će biti s Herodom? — S veoma, veoma zlim ljudima koji dragog Boga ne zamole za oprostjenje, neće biti dobro. Znaš dobro i sama, Terezijo, kako ti je teško ako si bila zločesta. Ti još ne možeš biti jako, jako zločesta. Što je tko zločestiji, to je nesretniji. Tko bi zauvijek ostao jako, jako zločest, zauvijek bi bio veoma, veoma nesretan.

Mnogo je važnije da dijete u toj dobi zavoli dobro nego da se plaši zla i kazne. Pitanje zla ostavimo za kasnije doba i nemojmo zlorabiti strah da dijete njime ukočimo. Ono se osjeća veoma zlim čim se roditelji naljute, a roditelji se naljute i za sitnice. Nemojmo na dragog Boga i vječnost bacati naše roditeljske nestrpljivosti i prijetiti se Bogom i paklom. Roditelji i odgojitelji žele da ih djeca slušaju i hvale se kako su uspjeli ako se dijete pred njima ukoči od straha. U tu svrhu služe im gromovi i munje, vjetrovi i tuča, noćna i danja strašila, policajci i svećenici, pa i sam anđeo čuvar i mali Isus.

Kada grmi, onda »Bogo kara« što dijete ne sluša. — »Ako ne pojedеш ovaj griz, plakat će mali Isus!« — »Nemoj se njihat na stolici!« — »Dijete padne sa stolice. »Evo, vidiš kako te dragi Bog kaznio!« — »Ne budeš li se mirno igrao sa svojom sestricom, tvoj anđeo čuvar tužit će te dragom Bogu.« — »Ne budeš li dobar, reći ću velečasnom župniku!« — »Ne hodaj po rubu pločnika, gle, ondje je onaj gospodin u crnom. On će te *odnijeti!*«

André Godin napisao je dvije knjige o Bogu djece i o Bogu roditelja. On veli: »Nije Bog sredstvo da se postigne da dijete bude dobro... Bog i Crkva uvijek su za rast i napredak djeteta, a ne bezuvjetno uz roditelje. Samo kad se nađu na istoj liniji rasta i napretka, nalaze se Bog, roditelji i Crkva na istoj strani, a nisu sredstvo roditeljske prijetnje, žandari izvana nametnute 'dobrote'.« Na što sve mi ne dođemo kao na zahtjev dječje 'dobrote'! Ni sebe neka roditelji ne pretvore u bau-bau, u sredstvo zastrašivanja.

Rastanak s maminim rajem

U izravnoj vjerskoj pouci u toj dobi možemo mirne duše inicijativu prepustiti samom djetetu i odgovarati mu uživljavajući se u njegov razvoj. Mnogo je važnije za budući religiozni razvoj kako doživljava odnose s roditeljima, jer je glavna uvjetovanost religioznosti putem transfera s roditeljskih likova, posebno oca, na nebeskog Oca.

Kao što se svako dijete treba odbiti od mlijeka, tako treba jednog dana ostaviti i »mamin raj« i uputiti se prema samostalnosti. Ne znači taj rastanak potpun prekid s majkom, Bože sačuvaj, nego samo jedan stupanj osamostaljenja, korak u vjetar izvan neprestane majčine zaštite.

Djeca u četvrtoj godini, neka i ranije, počnu shvaćati pletivo obiteljskih odnosa. Toliko su u kontaktu s društvenom stvarnošću da uvide kako mama ne pripada samo njima. Dijete shvaća da je mama s tatom i ostalom djecom u afektivnoj vezi, pa postaje ljubomorno. Zaleti se između mame i tate kao da hoće reći: Zašto mi kradete mamu? Ona je samo moja! I dječak i djevojčica shvate da se odnos mame i tate naziva s tatine strane »oženiti se«, a s mamine strane »udati se«. Za dijete ti izrazi znače jednostavno voljeti! Najveća riječ dječjeg života! Hvala dragom Bogu da je tako!

Prvi je stupanj ljubomore borba protiv tate za mamu, koja je na neki način dosad ispunjala sve obzore dječjeg života. Ljubomora je dobar znak, dokaz da je djetetu ljubav prva vrednota.

Sudbonosni razgovor

Drugi je stupanj ulaska u obiteljske odnose da djevojčica zavoli tatu, a dječak još jače mamu. Djevojčica se na taj način lakše oslobađa »maminog raja«, prešavši u »tatin raj«. Dvije suprotne težnje ukinu se: tata je od konkurenta postao »dragi tata«. — Dječak se nanovo vraća još jače, ali na drugi način, u mamin raj, a tatu još dvostruko više doživljava kao protivnika.

Kćerkica će reći svome tati, a kojiput i trećoj osobi koja stekne njezino povjerenje, da će se »udati za tatu«. »Znaš, tata, mama je već stara, ja ću se udati za tebe!« — rekla je jedna bistra fakinka. — Dječak se teže povjerava, ali dublje osjeća, pa će on mami predložiti: »Mama, tatu ćemo baciti van iz kuće, pa ćemo biti sami. Ja ću se oženiti s tobom, mama!«

Dobročudni smiješak i tatin i mamin jedini je pametni odgovor. Neka oboje budu veseli što su im djeca u teškoj borbi da od vulkana željica usredotočenih oko sebe na putu da postanu ljudi sa srcem koji znaju pregorjeti ljubomoru. Neka ih ne ismijavaju i ne izigravaju: što je u povjerenju rečeno, neka tako i ostane.

Ja ću biti kao tata! Ja ću biti kao mama!

Treći je stupanj ulaska u obiteljske odnose identifikacija, poistovjećivanje. Dječak mora prihvatiti svoju ulogu da bude kao tata, a djevojčica svoju ulogu da bude kao mama. »Znaš Terezijo«, — reći će joj tata u povjerenju — »budi kao mama pa ću te još više voljeti!« — »Budi kao mama!« — ponavljat će tiho i glasno. Hvalit će kćerkicu kako zna kao mama sve lijepo urediti, »ispeći« kolače od pijeska i blata, odjenuti lutke, počešljati kosicu. Da, sve kao mama! Ona je veliki uzor za svaku djevojčicu. I što iskrenije i oduševljenije to tata govori, brže će mama postati mjerilo djevojčici (*Ideal-ich*). Kćerkica će oponašati mamu u svemu i uvjerit će se da se isplati biti kao mama. Otac koji ljubi svoju ženu, govorit će to iskreno bez glume i neprestano će se ponašati prema tome.

Majka će na sličan način upućivati svoga sinčića: »Budi, Krešo, kao tata pa ću te još više voljeti!« Njemu će trebati to reći još jače i upornije jer se nalazi u dubljem sukobu s ocem. — Najgluplje bi bilo ako bi majka, a pogotovo otac, ozbiljno shvatili taj sukob i upustili se u borbu. Spustili bi se na dječju razinu i pokazali neobičnu afektivnu nezrelost.

U složnim obiteljima na suncu međusobne ljubavi muža i žene djeca su se oduvijek lijepo razvijala, ulazeći u obiteljske odnose; razvijale se djevojčice, koje su s veseljem prihvaćale ulogu žene i majke, a dječaci prihvaćajući ulogu muža i oca. To ozračje međusobnog poštivanja i ljubavi bračnih drugova nije samo potreba pete godine djetetova života, nego treba da ih prati do njihove mladosti i biranja bračnog druga.

I vjera pomaže pravilnom razvoju djece: u katoličkoj vjeri uloga je muža preobražena i pohvaljena u Božjem očinstvu i u liku Isusa Krista, a uloga žene u Bi. Djevici Mariji. — Ulazak u obiteljske odnose pripravlja s druge strane pristup k Bogu. Djevojčica i djevojka lakše nađu topao pristup ljubavi Ocu nebeskom, pa su općenito pobožnije od muškaraca. Dječak i mladić imaju topao pristup k Bogu preko posrednice Velike Majke, dok se u njima doživotno osjeća otpor prema ocu, vlasti, autoritetu... Muškarcu u podsvijesti leži srdžba na oca. Njemu je u podsvijesti psovka. On će stoga u životu biti samostalniji prema svim nosiocima autoriteta, ali će više ovisiti o majčinskom liku pri izboru bračnog druga.

Doživotno ukrštavanje

Bog se u Objavi nazvao »Ocem nebeskim«. Tako su ga nazvali upravo indoevropski narodi (*Dyaus Pitar, Jupiter, Zeus Pateer*). Doživljaj je oca neobično važan za sav vjerski razvoj. Otac predstavlja svakome Boga. Odnose prema njemu prenosimo svi kasnije na učitelje, predstavnike vlasti i na samog Boga.

Američki psiholog Jones, za njim Godin i Vergote u Belgiji, proučavali su odnos prema roditeljima i prema Bogu vrlo dosjetljivom metodom semantičkim diferencijalom (Osgoodova metoda). Lickertovom metodom procjenjivanja izradili su skalu očinskih i majčinskih svojstava. Ispitanici su na 7 stupnjeva mjerili ta svojstva, pridavajući ih ocu, majci i Bogu. Tako pomno načinjen instrument ispravio je Jonesove rezultate kao da Bogu dajemo više majčinskih svojstava, no svi daju Bogu više očinskih svojstava, ali i glavna majčinska svojstva. Bog je i otac i majka. »Kao što majka tješi svoje čedo, ja ću vas utješiti!« (Iz 66, 13). »Zar bi mati mogla zaboraviti svoje čedo? Pa kad bi ona i zaboravila, ja te neću zaboraviti«, govori Gospodin (Iz 49, 15).

Što je dijete proživjelo u 4. i 5. godini života utječe na odnose prema Bogu kroz čitav život. Psiholog André Godin ustanovio je npr. da djevojke i žene pridaju Bogu razmjerno više očinskih svojstava nego muškarci, koji sa svoje strane Bogu značajno više od žena pripisuju majčinska svojstva. Istom kod vrlo starih i vrlo pobožnih osoba izgubi se ta obojenost odnosa prema Bogu. Ukrštavanje je gotovo doživotno.

Ipak ne stoji, što je ustvrdio Freud, da se sva vjera može psihički svesti na preinačeni (sublimirani) doživljaj oca u djetinjstvu. Kad je psiholog Antoine Vergote postavio pitanje: Kako doživljavate oca općenito i majku općenito, a ne svog oca i majku, dakle na putu stjecanja odraslog pojma (sublimacije), nestalo je ukrštavanje koje je ustanovio A. Godin. Samo su studenti književnosti zadržali neznačajno ukrštavanje jer su po svom zvanju više afektivno orijentirani. Odnos prema Bogu samo je obojen doživljajima oca i majke u djetinjstvu, a nije time sasvim i jednoznačno određen. Religioznost je u jezgri razumska, ali je veoma ovisna i o afektivnosti. Prvih šest godina je upravo sudbonosno formiranje afektivnosti. Tako obitelj, pa oduzeli joj sve ostale funkcije, uvijek mora ostati škola srca. Druge institucije mogu bolje obaviti formiranje uma i znanja, no nitko ne može zamijeniti obitelj u odgoju afektivnosti.

Z a v r š e t a k

Ograničili smo se u ovoj studiji na razvojnu uvjetovanost religioznosti. Izostavili smo razvojnu uvjetovanost moralnosti, osim mimogred. No i za nju vrijedi slična zakonitost. O odgoju savjesti i iznakaženosti moralnosti trebalo bi napisati novu studiju. U knjizi *Načinimo čovjeka* (koja je u tisku) obrađeno je i to: prvih šest godina obuhvaća 73 tipkane stranice. (Obrađeno i u skriptama psihologije.)

Završimo jednom slikom: ljudsko je biće u svom početku kroz 6 godina jedinstveni potočić, kome najprije drugi određuju tijek nasipima. Onda taj potočić sam počinje dupsti svoje korito u zadanom smjeru.

Glas roditelja postaje u završnom procesu identifikacije glas savjesti i glas Božji.

U dvanaestoj godini taj »potočić« postaje samostalan i sam sebi dubi korito i slaže nasipe. Trebalo bi da što ravnijim smjerom dospije do beskrajnog mora Božje ljubavi. I nas odrasle katehete i katehistice u našem odnosu prema Bogu i katehizandima grije i određuje podsvjesno ono što smo doživjeli u prvih 6 godina u našoj obitelji. Mi, naime, ništa ne zaboravljamo, nego zatrpavamo samo novim doživljajima staru psihoteku. Temperaturu naše afektivnosti i nama su dali naši roditelji u prvih 6 godina, pa njima imamo zahvaliti za toplinu srca kojom se oduševljavamo za katehetski i pastoralni rad.

ENTWICKLUNGSBEDINGTHEIT DER RELIGIOSITÄT

Zusammenfassung

I.

Die Familie verliert allmählich ihre früheren Erziehungsaufgaben. Ohne schwere Verluste darf man ihr nie die Erziehung der Affektivität verweigern, sonst bekommt man seelisch kranke Menschen. Andererseits büsst die Familie stets mehr Zeit ein, die dazu vonnöten wäre. Vater und Mutter arbeiten tagsüber draussen, kommen erschöpft nach Hause, sind kaum vorbereitet und geschult, diese letzte und unweräusserliche Aufgabe zu erfüllen. Die religiöse Erziehung hängt am meisten und wesentlich gerade von der affektiven Erziehung in der ersten sechs Lebensjahren des Kindes ab.

In diesem ersten Teil sind die sechs Kindheitsjahre im Lichte der genetischen Psychologie dargestellt. In den nächsten zwei Artikeln in derselben Zeitschrift wird die psychische Kindesentwicklung (vom siebenten bis zum zwölften Lebensjahr, Vorpubertät, Pubertät und Adoleszenz) weiter dargestellt werden.